

ANTROPOLOJİK TEORİLERİN DİNE YAKLAŞIMI*

Antropolojinin din olgusuna yaklaşımı, bu disiplinin genel bakış açısı ve nosyonundan ayrılamaz. Antropoloji, en iyi bir şekilde, yapı ve davranışları itibariyle insani çeşitliliği inceleyen bir bilimsel disiplin olarak tanımlanabilir. Bu tanıma bağlı olarak din olgusuna yaklaşımı da benzer bir yapı gösterir. Başka bir deyişle antropoloji dine yaklaşırken belirli bir dini ya da belirli bir dinin yaklaşımını esas alarak din olgusunu araştırmaz. Amacı, tüm farklılıklarıyla ve en genel anlamda din olgusunu anlamaktır. Bu bağlamda şu sorulara cevap bulmaya çalışır:

- Dinsel çeşitliliğin eni-boyu nedir? Ne kadar farklı dinler, dini inançlar, pratikler ve kurumlar bulunmaktadır?
- Dinler arasında ne tür evrensel ve ortak boyutlar söz konusudur?
- Her dinin farklı boyutları arasında veya farklı dinler arasında ne tür ilişkiler vardır? Dinler, sosyal ve doğal çevreyle ne kadar ilişkilidir? Dinler üzerine yapılan incelemelerden hareketle çıkarsayabileceğimiz bazı düzenli kalıplar var mıdır?

Bu sorulara cevap ararken antropoloji, üç farklı perspektif ya da yöntemden hareket eder. İlk olarak karşılaştırmalı veya çapraz kültürel çalışmalar yaparak kendi kültürümüzün bize koyduğu kısıtlamaları aşmak ve daha genel bir yaklaşımı yakalamak ister. Çünkü sosyal bilimsel araştırmalarda en önemli handikap, etnosantrizm olarak bilinen yanılıdır. Etnosantrizm, kendi kültürümüzü merkeze alarak, başka kültür ve dinleri kendi kültürümüzün kriterlerine göre değerlendirmek ve yargılamaktır. Bu yaklaşım, antropolojinin aşmak istediği tipik bir önyargı şeklindedir. İkinci olarak antropoloji, holizm (bütüncülük) olarak bilinen bir yaklaşımı benimser. Holizm, her kültürün bir bütün olduğu ve parçalarıyla birbirine entegre bir sistem oluşturduğu anlamına gelmektedir. Kültürel sistem, kendi içinde bütünleşmiş bir yapı arz ettiği gibi çevresel sistemle de bağıntılıdır.

Üçüncü olarak antropoloji, bazı dezavantajları olmasına rağmen kültürel rölativizm ilkesini benimser. Kültürel rölativizm, etnosantrizmin aksine her kültürü kendi “standartları”yla anlamak ve yargılamaktan ibarettir. Neyin doğru, önemli, iyi ve normal olduğu kültürün kendi değer ve normlarına bağlıdır. Şüphesiz ki, ilk ilkenin gereği olarak karşılaştırmalı incelemeler

* Prof. Dr. Kadir CANATAN, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Öğretim Üyesi, kadircanatan@yahoo.com

bizi farklı kùltürlerde ortak ilke ve kuralların var olduğu sonucuna ulaştırabilir. Ama her kùltürün, kendi bütùnleřmiř yapısı, tarihsel gelişimi ve çevresel ilişkileriyle birlikte bir konuda çođu zaman kendine özgü bir vurguya sahip olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Antropoloji, herhangi bir dinin metafizik gerçeklerini tartışıp değerini yargılamak yerine, dinin insanlar ve toplumlardaki somut “hakikatler”iyle ilgili çalışmalar yapar. Din, antropologlara göre, insanın kontrolünde olmayan evreni kontrolü altına alabilmek için sergilediği davranışlar ve inançlar bütünüdür.

Avrupa’da farklı dinlere ilgi, 18. yüzyılda baş göstermiş ve antropolojik incelemeler evrimci düşüncenin etkisi altında başlamıştır. İki türlü fikir bu incelemelerde etkili olmuştur. İlk olarak eğer insanlık basitten karmaşıklığa ve ilerlemeye doğru bir gelişim içinde ise, ilkel toplumların dinleri hakkında yapılacak incelemeler bize insanlığın gelişimi hakkında bir fikir verecektir. İkinci olarak eğer evrim yerine tarihte yozlaşma varsa, o zaman “eski”yi temsil eden halklar daha mükemmel olmalıydılar! Onlar üzerinden sahih (otantik) dinin ne olduğu ortaya konabilir. şüphesiz ki söz konusu yüzyılda Avrupalı aydınlar ve bilim adamları arasında din (daha doğrusu Hıristiyanlık) karşısında şüphecilik yaygın bir hale gelmişti. Bu nedenle başka dinler hakkında incelemeler, Avrupalı aydınlar için başka seçenekler bulmak anlamına da geliyordu.

Aydınlanma düşüncesine ait evrimci fikirler, dinin kökenlerine doğru bir yolculuğu gerekli kıldı. Burada başka dinleri tanımak esas hedef değildi. Bilakis kendi düşüncelerini haklı kılacak bir malzeme arayışı söz konusuydu. Din hakkındaki tezlerde iki öğe dikkat çekiyordu. İlk olarak din, insanın ahlaki yaşamıyla ilgili olup yüksek ahlaki değerleri temsil etmektedir. Özellikle Kant’ın sisteminde bu fikirleri bulmak mümkündür. İkinci olarak din insan tabiatıyla ilgili bir meseledir. Diderot’un radikal bir dille ifadelendirdiği gibi doğal bir dinde üç önemli öğe bulunmaktadır: Tanrı’nın varlığına inanç, doğal ahlak sistemi ve ruhun ölümsüzlüğu. Bu düşünceler, geleneksel dinlerle ve özellikle Hıristiyanlıkla büyük benzerlikler gösterse de bir noktadan farklı bir durum söz konusuydu. O da Diderot ve onun gibi düşünenler, dinin kaynağını vahiyde değil, insan tabiatında arıyorlardı. Onlara göre vahiy dinleri, insan tabiatından türeyen doğal dinin yozlaşmış biçimlerden başka bir şey değillerdi.

Antropolojik teoride din fenomenine ilk yaklaşımı, bu disiplinin kurucusu olarak bilinen Edward Tylor da buluyoruz. “İlkel Kùltür” (1871) adlı eserinde o din olgusuna ayrı bir bölüm ayırmıştır. İlgili bölümde o din kavramına minimum düzeyde bir tanım getirmekle kalmamış, ilkel toplumlardaki din biçimi ve sonraki toplumlarda dinin gelişimi hakkında fikirler ileri sürmüştür. Ona göre din, kısaca “ruhsal varlıklara inanç”tır. Bu inanca pek çok toplumda

rastlanır ve minimum olarak bu inanç dinin özüdür. Ruhlara inancı, o animizm olarak adlandırmış ve ilk doğal dinin bu olduğunu iddia etmiştir. Başka kişilere bu kavramı “Ruhçuluk” olarak dile getirmiştir.

Animizm, iki tür ruha inancı kapsar. İlk olarak toplumlar, insan ve hayvanların ruhu olduklarına inanırlar. Bu canlılara ait ruh, sadece yaşam anında değil, yaşamdan sonra da varlıklarını sürdürürler. İkinci olarak canlılardan bağımsız olarak varlığını sürdüren ruh inancı vardır. Bu iki tür ruha inanç, animizm olarak adlandırılan dinin iki vazgeçilmez doğmasıdır.

Tylor, insan toplumlarının bu inanca nereden ulaştıklarına da bir cevap vermeye çalışmıştır. İnsanlar için açıklanması zor olan iki şey vardır: Ölüm ve rüya. Canlı bir varlık ile ölü arasındaki fark, rüya gören kişi ile uyuyan kişi arasındaki farka benzer. Rüya, insandan çıkan ve gezen bir ruh fikrini hep canlı tutmuştur. Yaşam ve onun gölgesi olan rüya, aslında aynı ruhun belirtisidir. Ölüm, bu ruhun insan bedeninden çıkıp gitmesi ve bir daha dönmemesidir. Ruh, bedeni terk etmekle sadece “evi”ni terk etmiştir. O, varlığını başka yerlerde sürdürür.

Tylor, yüzyılın pek çok bilim insanı gibi evrimci ve ilerlemeci düşüncelerin etkisi altındaydı. Ona göre insanlık, üç aşamadan geçmiştir: Vahşet, barbarlık ve medeniyet. Vahşiler, toplayıcı ve avcı insanlardır. Tarım ve hayvancılıkla barbarlık dönemi başlamıştır. Son aşamada ise, medeni yaşama geçilmiştir. Medeniyetin şafağında yazının icadı bulunmaktadır.

Tylor, bu gelişim şemasına bağlı olarak dinlerin de evrim geçirdiğine inanmaktadır. Canlılardan bağımsız ruh fikri, insanın soyut Tanrı fikrine ulaşmasına yol açmıştır. Fakat bu birden bire olmamıştır. Animizm ile Tanrı dinleri arasındaki geçiş, fetişizm sayesinde olmuştur. Fetişizm, dinin özü olan ruhlara inancın, nesnelere varsayılmasıdır. Bir ruh, herhangi bir nesnede varsayıldığında fetişizm ortaya çıkar. Ataların ruhlarına inanç da dinin önemli bir ögesidir.

Düalizm ve çoktanrıcılık, sonraki aşamalarda ortaya çıkan dinlerde rastlanan bir gelişmedir. Tektanrıcılık ise, son aşamayı temsil etmektedir. Yaratıcı bir Tanrı fikrine çok eski toplumlarda rastlanmaktadır. Fakat bu inanç, henüz Tektanrıcılık demek değildir. Tektanrıcılık, tanrısal özelliklerin sadece tek bir güçlü Tanrı’ya (başka bir şeye değil) atfedilmesiyle ortaya çıkmıştır.

“İlkel Kültür”de ifade edilen fikirlerin büyük bir etki yaptığı ve zamanın entelektüel ihtiyacına önemli bir cevap oluşturduğu söylenebilir. Çünkü bu eser, iki yıl sonra yeniden basılmakla kalmamış, Almanca ve Rusça’ya da çevrilmiştir. Tylor, birçok filozof ve sosyal

bilimciyi etkilemiştir. Sözelimi İngiltere’de positivist bir evrimci düşünür olan Herbert Spencer, benzer teoriler ortaya atmış ve “Sosyolojinin İlkeleri” (1876) adlı eserinin ilk cildinde bunlara yer vermiştir. Spencer, Fransız Comte’dan sonra sosyolojinin ikinci kurucusu olarak bilinmektedir. Yanlışlıkla Darwin’e atfedilen “güçlünün ayakta kalması” fikrini o ortaya atmıştır. Bundan dolayı Sosyal Darwinizm’in babası olarak da tanınır. Evrim teorisinin toplum üzerinde uygulanışı konusunda çok şeyler yazmıştır.

Antropolojinin klasik döneminde din hakkında teorik katkıları olan bir başka bilim adamı, İskoçyalı Doğu Dilleri ve Eski Ahit uzmanı Robertson Smith’tir. Olağanüstü yetenekli biri olan Smith, “Samilerin Dini Hakkında Dersler” (1889) adlı eseriyle din konusunda antropolojik teoriye üç önemli katkıda bulunmuştur. İlk olarak, ona göre, bir dini anlamak için inanç (akide) ve dogma (nass) arasında yapılan ayırımın ritüelden daha anlamlı olduğuna ilişkin düşünce, Hıristiyanlık içindeki dogmatik anlaşmazlıklardan kaynaklanan bir yanılgıdır. Zorunlu olan inanç değil, rit (ayin)dir. Bu nedenle ritin kökeni mitlerde değil, mitlerin kökeni ritlerde aranmalıdır.

Robertson’ın getirdiği ikinci yenilik, dinin sosyal anlamı üzerine odaklanmasıdır. Rit, kişilerin içinde olduğu grubun örgütlü sosyal yaşamının bir parçasıdır. Herkes dini ritüelleri uygulamada kendi çabasına göre değerlendirilebilir ama ritüellerin uygulanması sosyal bir yükümlülüktür. Din, ruhu kurtaran bir öge olmaktan ziyade toplumsal refahı muhafaza eden bir öğedir.

Üçüncü olarak Robertson, kurban hakkında yeni bir teori sunmuştur. Sığır sahibi olan Samilerde hayvan kurban etme, kurbanın en eski biçimidir. Dini kaynaklardan anlaşıldığına göre üç tür kurban bulunmaktadır: Eğer kurban yakılırsa bu sadece Tanrı’ya sunulur; yakılmaz kesilir, bu da ya din adamlarına sunulur ya da Tanrı ve kurban sahiplerine birlikte sunulur. Tanrı’nın kendisinin kurbanı yemesi kaba ve isabetsiz bir düşüncedir. Kanını Tanrı’ya göndermek, etini birlikte yemek daha isabetli bir düşüncedir. İncil, kanı “ruh” olarak anmaktadır.

Kurban için seçilen hayvanın özelliklerinden hareketle Robertson, kritik bir sonuca ulaşmıştır: Kurban edilen hayvan, totem olarak bilinen hayvanın yerine ikame edilmiştir. Temelde kurban, totem hayvanını yemekten başka bir şey değildir. Bu şekilde Tanrı ile insan arasında ilahi bir ilişki kurulmuş olur. Bu şekilde Robertson, dolaylı olarak Samilerin totemizmi bildiklerini iddia etmekle kalmamış, kurban geleneğini de buradan hareketle açıklamıştır. Bu fikri, Robertson’dan alan Freud, daha açık bir şekilde ifade etmiştir.

Animizm (ruhçuluk ya da canlıcılık) dışında, ilkel dinler içinde en fazla tartışılan din totemizm olmuştur. Totem kelimesi, 18. Yüzyılın sonlarına doğru etnografya literatüründe görünmeye başlamıştır. Bu kelime, ilk kez, Hindistan yorumcusu J. Long tarafından ve onun 1791 yılında yayınlanan kitabında (*Voyages and Travels of an Indian Interpreter and Trades*) kullanılmıştır. Uzun bir dönem özellikle Amerika'ya özgü bir olgu olarak bilinen totemizme, daha sonra Avustralya'da da rastlanıldığı saptanmıştır. Genel anlamda bunun bir insanlık dini olduğunu söyleyen ilk kişi MacLennan olmuştur. O, bir makalesinde bunun sadece ilk din olmadığını, aynı zamanda gelişmiş dinlerde de ondan birçok şeyler aktarıldığını ileri sürmüştür.

Birçok antropoloğun totemizmle ilişkili olarak tartıştığı konuları üç soruyla özetlemek mümkündür. İlk olarak totemizm tam olarak neyi ifade etmektedir? İkinci olarak totemizm ilk insanlık dini midir yoksa başka bir ilkel dinden mi türetilmiştir? Üçüncü ve son olarak da totemizm ne kadar evrensel bir dindir?

Tylor ve Wilken'e göre totemizm, ilk din değildir ama atalara ibadet etmenin hususi bir şeklidir. Atalara tapınma ile totemizm arasındaki ilişki, ruh göçü ile birlikte kurulmuştur. Pek çok halk, ruhun ölümden sonra bedenden ayrıldığına ve bu ruhun başka bedenlerde varlığını sürdürdüğüne inanmaktadır. Ataların ruhu, sadece başka insanların bedeninde değil, hayvanların bedeninde de yaşamaya devam eder. Java ve Sumatra'da, sözgelimi, timsahlar saygı gösterilen hayvanlardır ve halk onları babaları olarak görürler. Öldürülmesine müsaade etmedikleri gibi, onlara bazı şeyleri takdim ederler. Ataların ruhuna saygı ve bu ruhların bazı hayvanlarda bedenleşmesi totemizmin esasını oluşturmaktadır.

Tylor ve Wilken, totemizmi atalar ibadetine bağlarken, Jevons onu tabiat ibadetine bağlamıştır. Tabiat olaylarında görülen düzensizlikler ve süprizler insanları doğaüstü güçlerin varlığına ulaştırmıştır ve onlardan korunmak için, tek bildikleri iyi ilişki kurmanın yolu olan akrabalık ilişkisi kurmaya yöneltmiştir. Totemizm, bir klanın belli nesnelere grubuyla yakın akrabalık ilişkisi kurmasından kaynaklanmıştır. Totemizm, kendi başına bir inanç değil, tabiata ibadet dininin bir parçasıdır.

Farklı totemlerin varlığı, totemlerin bireysel mi yoksa toplumsal mı olduğu sorusuna yol açmıştır. Frazer, Hill Tout, Bayan Fletcher, Boas ve Swanton totemlerin bireysel olduğu fikrinde karar kılmışlar, totemlerin çoğulluğunu buradan hareketle açıklamışlardır. Oysa birçok antropolog (bunların içinde Durkheim de vardır) klana ve topluma ait totemlerin bireylerin de totemi olduğunu iddia etmişler ve önceliği bireye değil, topluluğa vermişlerdir. Klandan bağımsız olarak edinilen bireysel totemlerin varlığı da toplumun çözülmesiyle ve bireyselleşme

olgusuyla açıklanmıştır. Durkheim'e göre totemi asıl yaratan şey, topluluğun yoğunluk derecesinin arttığı özel olaylardır.

Durkheim'e göre totemizm, önceki antropologlar tarafından yanlış anlaşılmıştır. Totemizmi anlamak için ilk sırada totemizmi temsil eden resim ve çizgilere, ikinci sırada klanın ismini taşıdığı bitkiler ve hayvanlara, son sırada ise klanın üyelerine bakılması gerekir. Totemizm, klan ve toplumun kendini temsil edecek bir totem (hayvan ya da bitki) seçmesi ve onunla kendini özdeşleştirmesinden doğar. Avusturya toplumlarında hayat iki zıt alan arasında gidip gelir. Üretim ve iş alanında toplum klanlara ayrılır ve küçük gruplar halinde hareket eder. Boş zamanlarında bir araya geldiklerinde ise, grup ruhu ve dayanışma üst düzeye çıkar ve toplumsal coşku kutsallığı ortaya çıkarır. Bu bakımdan yoğunluk ne kadar güçlü ise ortak bir heyecan ve ortak bir totem yaratma imkânı da o kadar yüksektir. Bireysel totemizm, grup dayanışmasının azaldığı durumlarda ortaya çıkan düşük yoğunluğun bir sonucudur.

Klasik döneminde antropolojik teorinin karakteri, makro düzeyde ve evrimci açıklamalarla, bu teorilerin altını dolduracak yeterli etnografik malzemenin bulunmamasıyla belirlenmiştir. Yirminci yüzyıla geçerken bu sorunlar tespit edilmiş ve saha araştırmalarına önem verilmeye başlanmıştır. Öte taraftan, giderek evrimci açıklamalara karşı bir direniş de baş göstermiştir.

Yeni dönemin temsilcilerinden biri olarak sayılabilecek R. H. Codrington, misyoner olarak uzun yıllar Pasifikte kalmış ve orada öğretmenler yetiştirmiştir. Kendi gözlemlerinden ve özellikle de yetiştirdiği öğretmenlerden Malenezyalıların dini hayatı hakkında malzeme toplamıştır. Nitekim 1891 yılında yayımlandığı "The Melanesians" adlı eserinde din konusunda yeni bir görüş ortaya atmıştır.

Ona göre Malenezyalıların dini hayatı mana inancından ibarettir. Mana, ne olduğundan ziyade ne yaptığıyla bilinebilecek bir kavramdır. Mananın varlığı, etki ve işleyişinden çıkarsanabilir. Mana, ruhlardan bağımsız bir güç değildir. Mana, ruhlardan kaynaklanmaktadır. Ruhların ancak mana olduğu söylenebilir. Codrington'ın lügatinde ruh mana olmakla birlikte, insan manaya sahip olabilir. Başka yazarlar, mana kavramının Malenezyalılarla sınırlı olmadığını, Polinezyalıların da bu kavramı kullandıklarına dikkat çekmişlerdir. Raymond Firth, 1940 yılında yazdığı "Manan Kavramının Analizi: Empirik Bir Yaklaşım" adlı çalışmasında, kavramın pragmatik kullanımından tam olarak ne anlama geldiğini çıkarsamaya çalışmıştır. Ona göre mana, günlük yaşamda bereketli balık tutmak ve hasat elde etmek ile hastalıkların iyileşmesi bağlamında kullanılmaktadır. Ayrıca mana din adamı gibi araçların sahip olduğu bir özelliktir. Tanrı ve ruhlar mananın kaynağıdır. Kim bunlarla ilişki içine girerse mana sahibi

olur. Mana kendisini başarı ve refah şeklinde gösterir, ama bazen kişilerin sahip oldukları manayı kaybetme ihtimalleri de vardır. Bu kullanımlarla birlikte Firth, mana kavramının tek başına din ve büyü olgularını açıklamak için yeterli olamayacağı hususunda uyarılarda bulunmuştur.

Bir etnograf olmaktan ziyade klasikçi ve tipik masabaşı bir entelektüel olan R. R. Marett, Codrington'un uyarılarını da dikkate alarak, Tylor'un akılcı açıklamalarından farklı olarak ilk kez başka bir din yaklaşımını ileri süren bir kişi olmuştur. O, etkisini, birçok seminer ve makaleden oluşan "The Treshold of Religion" (1909) adlı eseriyle göstermiştir. Bu eserinde o, Tylor'un din tanımını çok dar ve entellektüalist olmakla suçlamış ve reddetmiştir. Daha geniş anlamda duyguların kaynağı olarak Marett, süpernatürel (doğaüstü) kavramını öne çıkarmıştır. Doğaüstü güç, çeşitli türden (korku, kaçınma, büyülenme vs.) duyguları harekete geçiren, gizemli bir güçtür. Süpernatüralizm (doğaüstücülük) hem mantıksal hem de kronolojik olarak animizmi öncelemektedir. Başka bir deyişle Marett, dinin objesini gizemli olarak algılanan ve buna göre davranılan her şey olarak tanımlamıştır. Sözelimi Kızılderililer daha önce hiç rastlamadıkları bir balık tuttuklarında onu hemen suya bırakıyorlar, çünkü bu balık onlara göre doğaüstü bir güce sahiptir.

Marett, tabu ile mananın birlikte dinin minimum bir tanımını vermek için kullanılabileceğine inanır. Tabu, dinde negatif olanı, mana ise pozitif olanı ifade eder. Bu kavramlar, ona göre ahlaki kavramlar değildir. Süpernatürel, ne ahlaki ne de gayri-ahlakidir, fakat sadece ahlak-dışındadır.

Dini bu şekilde tanımlayan Marett, dinin kaynağını da ilkel insanın doğal dünyayı tasarımlamasındaki hayret ve saygıyla karışık korkuda aramıştır. Yaygın olarak rastlanılan kişilik-dışı güce inancı, o animatizm olarak adlandırmıştır.

Almanya'da antropoloji, tarihselci ekolün etkisiyle farklı bir çizgide gelişmiştir. Etnolog Fritz Graebner'in "kültür çemberi" anlayışının dikkat çekici bir varyantı olarak yeni bir din teorisini Pater Wilhelm Schmidt ortaya atmıştır. Kültür çemberi doktrinine göre, farklı zaman ve mekânlarda sınırlı sayıda kültür alanı/bölgesi ortaya çıkmış olup bundan sonra oluşan tüm antik ve modern kültürler bu kültür alanlarının difüzyonuyla (yayılmasıyla) meydana gelmişlerdir. Eğer bugünkü kültür ve dinlerin yapısını ve bu yapıyı oluşturan öğeleri anlamak istiyorsak, tarih içindeki etkileşimlere bakmak gerekecektir.

Bu anlayışın etkisinde kalan Wilhelm Schmidt, dinin kökeni ve gelişmesi konusunda evrimci anlayışla taban tabana zıt bir teori üretmiştir. Schmidt, misyoner olmakla birlikte çok

yönlü bir araştırmacıydı ve diller üzerinde yaptığı çalışmalarıyla tanınmıştı. Farklı dillerde yayın yapan ‘‘Anthropos’’ adlı bir dergi kurdu ve çalışmalarını burada yayınladı. Onun en önemli çalışması, 12 bölümden oluşan ‘‘Tanrı Fikrinin Kökeni’’ adlı eseridir. Bu eser, Anthropos dergisinde 1908 ve sonraki yıllarda yayınladığı bir seri makalenin bir araya getirilmesi ve geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Wilhelm Schmidt’e göre din, doğa-ötesi ve geçici olmayan bir veya birden fazla kişisel varlıkların kabul edilmesiyle alakalı bir inançtır. Her inanç, din değildir. Sözelimi Budizm bir din değil, bir felsefedir. Kişisel olmayan bir doğa-ötesi güç anlayışı dinle bağdaşmaz. Dinin özü, zatı olan bir kudrete inançla donanmış olmasıdır. Bu kişisel öğe, Schmidt’in din tanımında en esaslı öğedir.

Onun dinin gelişimi hakkındaki en önemli tezi, bugün rastladığımız ilkel uygarlıkları gelişmiş çoğu uygarlığın temeli olarak görmesidir. Dinin en asli biçimlerine, geriye doğru gittikçe en ilkel uygarlıklarda rastlarız. Daha sonraki uygarlıklarda dinin asli kimliği yozlaşmış ve bu şekilde farklı farklı dinler ve inançlar ortaya çıkmıştır. Dinin ne olduğunu ortaya çıkaran olan psikolojik araştırma değil, tarihsel araştırmadır. Schmidt’in tezi, hem bir dogma hem de bir program içermektedir. Dogma, ilkel költürlerde rastlanan fosilleşmiş yapılarıdır. Dinin ilk-asli biçimi bu fosilleşmiş yapılarda gizlidir. Araştırma programı ise, eski din ve onun sonraki gelişimlerini incelemekten ibarettir. Karşılaştırmalı din bilimleri, farklı zaman ve mekânlarda tespit edilen dinleri karşılaştırarak, dinin asli unsurlarını tespit edebilir.

Dini inancın temelleri hakkında Schmidt çok az derinleşmiştir. Yeni-Toması olarak din onun için akıldan türeyen bir olguydu. Yüksek Varlık inancı, akılyürütmenin bir sonucuydu. Ona göre asli inanç/din, akıldan değil hayalden türeyen mitler fantazyası tarafından örtbas edilmiştir. Akıl ve akılcı düşüncenin egemen olduğu zamanlarda din, hayalin egemen olduğu zamanlarda ise mitsel düşünce hâkim olmuştur. Asli dinin sonraki gelişimi mitsel düşüncenin etkisine tabi olmuştur.

Schmidt, tüm dinlerinin aslının monoteistik (tevhidci) olduğuna inanmaktadır. Bu tevhidi dinde en basit olarak dua ve şükür kurbanı şeklinde ritüeller vardı. Asli monoteizm, asli költüre ait bir olgudur. Bu költür, başka költürlerle ilişki kurmayan, yalıtlanmış bölgelerde yaşamaya devam etmiştir. Ne var ki tarihsel süreçte difüzyon ve etkileşim hakim trend olmuş ve bu nedenle asli din, alışverişlerle bozulmuştur.

Aslına bakılırsa Schmidt, tersinden bir evrimcilik yapmıştır. Ona göre tarihte ilerleme değil, yozlaşma söz konusudur. Akılcı bir din olarak monoteizm, mitsel düşüncenin etkisiyle

politeizme doğru evrilmiştir. Ancak bu bir ilerleme değil, bozulmadır. Nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin Schmidt, seküler bir çizgide gelişen antropolojiye kutsal kitapların öğrettiği dini akidelerin yankısını duyuran bir kişi olarak karşılanmıştır.

Onun bu çalışması, ondan çok daha önceden Müslüman dünyada antropolojik bir çalışmaya imza atan el-Biruni'nin görüşlerini hatırlatmaktadır. Biruni, Hint kültürüne ve inançlarına dair bir inceleme yapmış ve bu incelemede, tevhid inancının izlerini burada bulacağına dair inancı onun için temel motif olmuştur. Her iki çalışmada, araştırmacıların inanç ve beklentilerinin araştırma sürecinde etkili olduğuna bir kanıt olarak okunabilir. Bu durum, evrimci antropologlar için de geçerli olarak görülmesi gereken bir husustur.

Avrupa antropolojisinin teorik karakterine kıyasla Amerikan antropolojisi ampirik yönelimli olmuş ve eldeki sınırlı malzeme temelinde genellemeler yapmaktan kaçınmıştır. Frans Boas'ın önde gelen öğrencilerinden Robert Lowie (1883-1957) gerek din gerekse sosyal örgütlenme hakkında önemli çalışmalar yapmıştır. Din alanındaki yazdıkları, onu da dini bazı duygularla birleştiren antropologlar arasında değerlendirmemize imkan tanımaktadır. Ona göre din insan kültürünün evrensel bir özelliğidir. "İlkel Din" adlı 1924 yılında ilk kez yayınlanan eserinde, pek çok toplumun manevi varlıklara inandığını belirtir. Manevi varlıklar, doğaüstü ve olağanüstüdürler. Din söz konusu olduğunda manevi varlıklara inanç, entelektüel bir tutum değildir. Dinde esas olan, duygusal ve öznel boyuttur. Bu bağlamda o, "dini titreme" (*religious trill*) veya "mistik titreme"den (*mystic trill*) bahsetmektedir. Tüm dinlerde belirli bir duygu, gerçekliğin belirli bir boyutu üzerinde yoğunlaşarak doğaüstü bir gücü yaratmaktadır.

Robert Lowie, dini manevi varlıklara inanç olarak tanımlarken, Tylor'a bir geri dönüş yapmıştır. Öte taraftan dini bazı duygularla açıklarken de Marett ve William James gibi kişilerle aynı çizgiye gelmiştir. Bu bakımdan bazı yerliler ve ilkel kabileler üzerinde yaptığı araştırmalar onu yeni bir görüş geliştirmeye değil, tersine varolan açıklamaları desteklemeye yöneltmiştir. Eldeki malzemelerden hareketle de dinlerin kökeni ve gelişimi konusunda açıklamalar yapılamayacağı sonucuna ulaşmıştır.

Din hakkındaki düşünceleriyle Lowie ile akraba olan Paul Radin (1883-1959) ondan bir adım daha ileri atmıştır. Ama birazdan görüleceği üzere bu ileri adım, aynı zamanda geriye doğru bir olarak da değerlendirilebilir. Radin, etnograf olarak Winnabago-Kızılderililer hakkında malzeme toplamış ve din hakkındaki görüşlerini bu malzemeye dayandırmaya çalışmıştır. "Filozof Olarak İlkel İnsan" (1927) adlı kitabını ilkellerin düşünce olarak tektip bir yapı içinde olduklarına dair görüşlere tepki olarak yazmıştır. Ona göre, tıpkı bizim toplumlarımız gibi ilkelerde de bir düşünce üreten ve yaratıcı olan grup vardır, bir de onların

düşüncelerini takip eden halk kesimi vardır. Fakat ilkelde, bizden farklı olarak kültürde değişim yaratacak kadar etkili bir entelektüel elit bulunmamaktadır.

Bu eserin doğrultusunda yazılmış olan “İlkel Din” (1938), dini hayatın da toplumsal ve kültürel bir düalizm üzerine oturduğunu ortaya koymaktadır. Dini akideleri ve ritüelleri formüle eden dini elit, şamanlardan oluşmaktadır. Şamanlar, sahip oldukları nörolojik yetenekleriyle transa geçmeyi başaran ve sıradan insanların duymadığı sesleri işiten ve görmediği varlıkları gören kişilerdir. Halk, onların bazı hastalıkları iyileştirdiğine inanır ve onların yardımına koşarlar. Din, pratik olarak şamanların hayat verdiği bir olgudur. Ama temelde insanın doğal ve ekonomik sorunlar karşısındaki çaresizlik ve korkularından doğmuştur. Çaresizlik ve sefalet, rüya görmeye yol açmaktadır. Din, realiteden bir kaçış biçimi olarak realite-dışı, süpernatürel varlıklara yönelmekle alakalıdır.

Gerek Lowie gerekse Radin, rasyonalist düşüncelerden kendilerini kurtaramamışlar ve ellerindeki malzemeyi bu açıdan değerlendirmeye yönelmişlerdir. Bununla daha önceki antropologların düştükleri aynı hataya düşmüşlerdir. Anlayamadıkları olguları, anlaşılır kılmak için rasyonel açıklamalara girişmişlerdir.

Fransız sosyolojisi ve antropolojisi, önemli oranda Emile Durkheim’in çalışmalarıyla şekillenmiştir. Durkheim, 1912 tarihli “Dini Hayatın İlkel Biçimleri” adlı çalışmasında din olgusunu, en basit ve en az karmaşık toplumların dini inançlarından hareketle incelemiş ve dinin kaynağının sosyolojik olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre din, kutsallıkla ilgili bir fenomendir. Başka bir deyişle din, kutsal meselelerle bağlantılı inanç tasarımları ve pratikler sistemidir. “Kutsal” derken Durkheim yasaklarla korunan ve tecrit edilen şeyleri kastetmektedir. Kutsal olanın karşısında “profan” (dünyevi) olan vardır. Böylece Durkheim’e göre toplum, din üzerinden iki karşıt alana ayrılmıştır.

Durkheim, din tanımına sonraki yıllarda başka bir öge daha katmıştır. Din, soyut inanç ve pratiklerden ibaret değildir. Bu inanç ve pratikler, Kilise (daha doğrusu Cemaat) olarak adlandırılan ahlaki bir toplumda temellenirler. Kutsal ve profan olan da, sözcüklerin Türkçede yaptığı çağrışımdan ziyade “temiz” ve “kirli” olanla ilişkilidirler. Toplumun merkezi, kutsal olanı, kıyısı ise kirli olanı temsil eder. Başka bir deyişle kutsal olan merkeze alınır, kirli olan ise kıyıya itilir.

Durkheim, ilkel toplumların en basit dininin totemizm olduğuna inanır. Totem, kabilenin amblemi ve kutsadığı bir şeydir. Onda bir anlamda mana vardır. Mana, toplumun atfettiği bir kutsallıktan ibarettir. Totem, birbirinden ayrılan kabile ve kabile üyelerini

birleştiren bir nesnedir. Bireylere ayrıldıklarında profan bir hayat sürerler, bir araya geldiklerinde ise kutsal bir hayat oluştururlar. Kutsallık ve profanlık, kısaca toplumun halleriyle (birliktelik ve bireysellik) ilişkili ve eşanlı kavramlardır. Buradan hareketle Durkheim, dinin kaynağının toplum olduğunu ima eder. Din ve toplum, birbirine çok benzer yapılardır. Her ikisi de insanları bir araya getirir, yasaklar koyar, ödüller dağıtır ve kurallarına uyulmadığında cezalandırır.

En basit toplum ve din tasarımından hareketle Durkheim din olgunun doğasını ve özünü kavradığına inanır. Toplum, bireyi aşan ve ona egemen olan bir yapıdır. Toplum, bireye hem dil hem de düşünme biçimi aşılar. Totem ya da daha gelişmiş dinlerde/toplumalarda insan Tanrı'ya taparken, gerçekte topluma tapar. Toplumsal sistemle dini sistem çok bakımdan eşleşir.

Durkheim'in din konusundaki görüşleri tartışmalı olmakla birlikte dini tören ve ayinlerin toplumsal işlevine getirdiği açıklama dikkat çekicidir. Din, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve hatta toplumu vareden bir olgudur. Durkheim'in sosyolojisinde en temel soru olan, toplum nasıl ayakta kalmaktadır ya da toplumu ayakta tutan şey nedir sorusu, din konusundaki açıklamalarıyla cevabını bulmuştur.

KAYNAKÇA

Durkheim, E. (2011), Dini Hayatın İlk Biçimleri, EskiYeni Yayınları, Ankara.

Eller, J. D. (2007), Introducing Anthropology of Religion, Culture to the Ultimate, Routledge New York and UK.

Haviland, W.A. (2002), Kültürel Antropoloji, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Van Baal, J. (1977), Geschiedenis en groei van de Theorie der Culturele Antropologie (tot 1970), Doorn.